
**ORTA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏB KURSUNDA KİMYADAN X SINIFDƏ
EKSPERİMENTAL MƏSƏLƏLƏRİN HƏLLİ ÜSULU****M.H. Şahbazov, N.R. Babalı***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*

Məqalədə məqsəd, eksperimental məsələlərin şagirdlərin kimyadan biliklərini möhkəmləndirir, konkretləşdirir, istehsalatdan və kənd təsərrüfatının kimyalaşdırılmasından baş çıxarmalarına kömək edir, eyni zamanda onların praktiki vərdiş və bacarığını da möhkəmləndirməyə və inkişaf etdirməsinə xidmət etməsidir. Məqalə gənc müəllimlər üçün nəzərdə tutulub.

Kimya eksperimental elmdir, onu yalnız praktikda dərk etmək mümükündür. Müəyyən praktiki bacarıq və vərdişlərə yiyələnməkdən ötrü hər bir şagirdin qarşısında lazım olan avadanlıq, cihazlar, reaktivlər olmalıdır. Eksperimental məsələlər, nümayiş təcrübələri, praktik işlər, laborator təcrübələri bu fənni şagirdlərə sevdirmək, gələcək təhsil və peşə fəaliyyətinin davam etdirilməsinə zəmin yaradan kimyəvi biliklərin mənimsənilməsi və geniş dünya görüşünün formalaşması təmin etmək, zəruri bacarıq və vərdişlər aşılamaq mümkündür.

Eksperimental məsələ elə məsələyə deyilir ki, onu həll etmək üçün, onda qoyulan suallara cavab vermək üçün şagirddən yalnız nəzəri bilikdən düzgün istifadə etmək bacarığında tələb olunur. Belə ki, şagird məsələni yazılı surətdə həll etməklə bərabər, onu təcrübə ilə də sübut etməli və düzgün izah etməlidir. Belə olduqda şagird məsələni həm nəzəri, həm də praktiki olaraq həll etmiş və deməli kimya dərslərində qazandığı biliyi praktikaya tətbiq etməyi bacarmış olur. Bununla müəllim şagirdin biliyinin nə dərəcədə dərin və şüurlu olduğunu təyin edə bilər. Məsələnin şagird tərəfindən həll edilməsinin gedişini müşahidə etməklə müəllim şagird təxəyyülünün inkişafı haqqında mühakimə yürüdə bilər.

Məsələ həlli şagirdlərin yiyələndikləri bilikləri möhkəmləndirir, zəkasını artırır, dərk etmə qabiliyyətini yüksəldir, təlimdə formalizmi aradan qaldırır, onlarda təfəkkürün səmərəli priyomlarını formalaşdırır, özünə nəzarət vərdişini aşılayır və müstəqilliyi inkişaf etdirir.

Kimya fənni ən çox məsələ həll etdirilməsi tələb edən elm sahələrindən biridir, çünki kimya ilə az və ya çox dərəcədə əlaqədar olmayan istehsalat sahəsi tapmaq çətinidir. Hələ əsas kimya sənayesi bir yana dursun, ister kənd təsərrüfatı məhsulları, ister metal, gübrə, boyaq və s. istehsalı, istərsə də xalq təsərrüfatının hər bir başqa sahəsi qismən və ya bütünlüklə əlaqədardır. Bu proseslərə aid məsələ həllini yaxşı mənimsəyən şagird praktiki həyata atılarda heç vaxt çətinlik

çəkməz, işləyəcəyi sahənin prosesləri tez qavrayar və istehsalatı səmərəliləşdirmək üsulunu tapa bilər. Bu kimya dərslərində məsələ həll etdirməyin əhəmiyyətini göstərən bir cəhətdir.

Kimyadan eksperimental məsələ həll etdirməyin ən böyük müsbət cəhəti isə kimyəvi işarələrin, formulların və tənliklərin bizə nə verdiyini eləcə də kimyəvi maddələr arasındakı əlaqə və keçidi açıb göstərməsi və nəhayət şagirdlərdə tədqiqatçılıq həvəsi oyatmasıdır. Kimya müəllimi eksperimental məsələləri şagirdlərin biliyinə müvafiq seçməli, məsələ həll etdirməyin ümumi şərtlərini və üsulunu ətraflı öyrətməlidir.

Hər bir kimya məsələsini həll etdirməyin bir neçə ümumi şərtləri vardır. Məsələnin qrupundan asılı olmayaraq, yazılıb həll ediləcək hesablama məsələlərinin hər birində bu şərtlərə əməl olunmalıdır. Sınıfdə məsələ həll etdirildikdə, müəllim onun şərtlərini qısa surətdə, əksərən kimyəvi işarələrlə lövhədə özü yazmalı və ya şagirdə yazdırmalıdır. Məsələnin şərtini lövhənin yuxarisında sol tərəfdə yazmaq daha münasib və əlverişlidir. Adətən, bu qayda ilə yazmaq qəbul edilmişdir. Əvvəlcə məsələdə verilən məlum kəmiyyətlər qısa surətdə lövhənin yuxarisında solda yazılır, sonra onun altından bir üfiqi xətt çəkilir və qabağından da bir uzun şaquli xətt çəkilir. Üfiqi xəttin altında, lakin şaquli xətdən sağa çıxمامaq şərti ilə məchul kəmiyyət yazılıb qarşısında sual işarəsi qoyulur və altından ikinc üfiqi xətt çəkilir. Bu üfiqi xəttin altında da yenə də şaquli xətdən sağa çıxمامaq şərti ilə cədvəldən tapılmalı olan və məsələnin həlli üçün lazım gələn sair kəmiyyətləri, formulda olan sabit kəmiyyətləri və i.a. yazmalıdır. Məsələnin anlaşılmasına kömək olmaq və ya həllini asanlaşdırmaq üçün bəzən şəkil və sxem çəkmək lazım gələ bilər. Bundan başqa, verilmiş formulu axtarılan kəmiyyətə görə cəbri hesablamaq da lazım olur. Nəhayət, verilmiş kəmiyyətləri qabaqcadan eyni ölçü vahidinə çevirmək tələb olunur.

Bunların hamısını lövhədə səliqə ilə yazmaq və yalnız bundan sonra məsələ həllinə başlamaq lazımdır. Səliqə ilə yazmaq üçün də yazı lövhəsinin şəklindən asılı olaraq onu üç hissəyə bölmək məsləhət görülür. Əgər yazı lövhəsi dördbucaq şəklində uzunsov isə üç şaquli sütuna, kvadrat şəklində isə iki şaquli və bir üfiqi xətt ilə üç yerə bölüb, bunlardan birində məsələnin şərtlərini, ikincisində məsələnin həlli üçün lazım olan fərmul və tənlikləri, şəkil və diaqramı, qabaqcadan həll edilib tapılan və ya cədvəldən götürülən kəmiyyətləri yazmalı və üçüncü sütunda məsələni riyazi həll etməlidir. Məsələnin cavabını, gözə aydın çarpmaq üçün yazı lövhəsinin aşağısında çəkilən bir kvadrat və ya dördbucaq içərisində yazmaq məsləhət görülür. Şagirdlərə evdə həll etmək üçün məsələ tapşıranda da, dəftərdə bu yazılış qaydasına əməl etmələrini onlardan tələb etmək lazımdır. Bu cür yazmaq bir tərəfdən şagirdləri səliqəli olmağa alışdırır, o biri tərəfdən məsələ həllinin bütün gedişi və sırası göz qarşısında olur. Belə olduqda, sınıfdə bir və ya bir neçə şagird məsələni başa düşməmişsə, onu bir daha təkrar

etmək asan olur, təkrar yazmağa ehtiyac qalmır. O biri tərəfdən məsələnin cavabı düz çıxmıyanda səhvən harada buraxıldığını tapmaq asan olur.

X,XI siniflərdə məsələ həllinə, xüsusən eksperimental məsələlərə daha geniş yer verilir. Kimya istehsalatının hər bir sahəsində qarşıya bir çox problemlər çıxır ki, kimya müəllimi onların həll edilməsi üsulunu şagirdlərə öyrədir.

X sinifdə ən çox qarışıq məsələlərə və eləcə də üzvi maddələrin sintezinə aid məsələlərə fikir verilməli və bu məsələlər üzərində şagirdlərin düşünmək, təcrübə qoymaq və nəticə çıxarmaq qabiliyyəti aşkara çıxarılmalıdır. Buna bir neçə misal göstərək. Eksperimental məsələnin həllinə yönəldilmiş praktiki iş, yoxlama işinin bir növü olub, təlimat üzrə aparılan praktiki işdən bir qədər fərqlənir. Bu növ işlərə hazırlıq müxtəlif maddələrin keyfiyyət reaksiyalarının öyrənilməsindən başlanır.

Məsələ: Mis(II)hidroksidlə qliserin arasında gedən reaksiyanı müşahidə edin. Reaksiyanın tənliyinə əsasən alınan maddənin nədən ibarət olduğunu və suda həll olub–olmadığını müəyyən edin. Butlerovun quruluş nəzəriyyəsinə əsasən bu reaksiyada qliserinin nə kimi xassə daşdığını və onun səbəbini izah edin (məsələ qliserini keçərkən verilir). Suda həll olan mis–qliserat əmələ gəlir. Qliserin sanki turşu xassəsi daşıyır. Bunu qliserin molekulunda çoxlu (3) hidroksil qrupu olub, bunların bir–birinə qarşılıqlı təsir göstərərək hidrogen atomunun daha çox mütəhərriqliyinə səbəb olması ilə izah etmək mümkündür.

Məsələ: Natrium–hidroksidlə və bromla fenol arasındakı reaksiyanı aparın.

Təcrübənin nəticəsinə əsasən spirtlərlə fenolların xassələri arasındakı fərqi və oxşarlığı izah edin (məsələ fenolu keçərkən verilir).

Natrium–hidroksidlə fenolun reaksiyasında suda həll olan fenolyat əmələ gəlir: fenol turşu xassəsi göstərir. Brom suyu ilə fenolun reaksiyasında ağ çöküntü–tribromfenol əmələ gəlir. Hidroksil qrupu benzol nüvəsindəki hidrogen atomlarının mütəhərriqliyinə səbəb olur.

Eksperimental məsələlər bir qədər maraqlı şəkllə salınaraq dərnək məşğələlərində də qoyula bilər və bu arzu olunur. Bu zaman bir qrup şagird irəlicədən eksperimental məsələnin təcrübəsi üçün hazırlıq aparır, bunlardan biri məşğələ zamanı təcrübəni göstərir və müşahidəyə əsasən bu və ya başqa suala cavab verməyi dərnək üzvlərinə təklif edir. Məsələni, irəlicədən bir sınaq şüşəsini ştativə bərkidib altına bir kasada qum qoyur, içinə 3–4 damcı brom töküb ağzını bərkidir. Məşğələ zamanı bu sınaq şüşəsinin ağzını açıb içinə alüminium yonqarı tökür, bu dəfə sınaq şüşəsinin ağzını qazaparan borusu olan tıxac ilə bağlayır və borunun ucunu qələvi içərisinə salır. Şagird təcrübəni edərək sınıfa belə məsələ verir. "Mən sınaq şüşəsinə sizə məlum olan bəsit maddə tökmüşəm. İndi yer qabığına ən çox yayılmış olan bir metalın yonqarlarını atıram. Kim hadisəni başa düşdü və reaksiyanın tənliyini yazdı?"

Bu cür məsələləri dərnək üzvlərinin səviyyəsinə görə kimya müəllimi

istədiyi qədər tərtib edə bilər. Məsələn,

1. a) Torpaqda karbonat olduğunu, b) kalsium–karbonatda karbon olduğunu c) spirtə karbon olduğunu sübut edin.
2. a) Lakmus məhluluna b) zəif mürəkkəb məhluluna, c) xörək duzu məhluluna kömür parçaları salıb çalxalayın, sonra məhlulları filtr kağızından süzün. Müşahidə etdiyiniz hidsəni izah edin.
3. $\text{CaCO}_3 \rightarrow \text{CO}_2 \rightarrow \text{H}_2\text{CO}_3 \rightarrow \text{CO}_2$ –in çevrilməsini izah edin.
4. Dörd sınaq şüşəsində kalsium–karbonat, KCl, Na_2SO_4 , KNO_3 məhlulları verilmişdir. Hansı sınaq şüşəsində hansı maddə olduğunu təyin edin.
5. Sizə verilmiş maddələrdən hansının spirt, hansının asetat turşusu və hansının qlükoza məhlulu olduğunu sübut edin.
6. Etil spirti üçün xarakterik reaksiyalar vasitəsilə, sizə verilmiş maddənin etil spirti olduğunu sübut edin.
7. Xarakterik reaksiyalardan istifadə edərək sizə verilmiş iki maddədən birinin metil spirti, o birinin fenol olduğunu sübut edin.
8. Etil spirtindən etil efiri və etil–asetat efiri alın.
9. Sizə etil spirti, formaldehid və asetat turşusu verilmişdir. Xarakterik reaksiyalar vasitəsi ilə bu maddələri təyin edin.

Eksperimental məsələlərin bu növlərini sadəcə nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, elmdə, texnikada və ümumiyyətlə istehsalatda tələb olunan bilik və bacarıq şagirdlərə, məhz eksperimental məsələlərin, eksperimental üsul ilə həllinə məktəblərimizdə ən geniş yer verilməlidir.

Şagirdlərdə kimya məsələlərini həll etmək bacarığının formalaşdırılması bu mühüm işin təsadüfdən–təsadüfə deyil bütün kursun öyrənilməsi prosesində fasiləsiz, həm də sistemli surətdə və tədricən mürəkkəbləşdirmək şərti ilə həyata keçirildiyi şəraitdə təmin edilir.

Hər bir kimya məsələsi həm adi yazı vasitəsilə hesablama məsələsi kimi, həm də eksperimental şəkildə həll edilə bilər. Buna görə də biz aşağıda istehsalat xarakterli məsələlər və ya eksperimental məsələlər qrupuna daxil edib, onların həlli üsulunu göstərdikdə bəzi məsələlər təkrar edilir kimi görünsə də, bu həmin məsələnin iki üsul ilə həllindən irəli gəlir.

Məktəbdə şagirdlərə eksperiment məsələlər verib həll etdirmək üçün az miqdarda sınaq şüşələri, rezin və şüşə borular, tıxac və sairə avadanlıq və təxminən yüzə yaxın hər birindən cüzi miqdarda reaktiv lazımdır.

Eksperimental məsələləri həll edə bilmək üçün şagird irəlicədən sadə cihaz quraşdırmaq, qızdırmaq, qazları toplamaq, təyin etmək, qıf, pipet, menzurka və sairədən istifadə etmək kimi laboratoriyada tətbiq olunan sadə iş üsullarını bilməlidir. Belə olduqda aşağıda verilən siyahıda göstərilmiş avadanlıq və reaktivlərdən istifadə etməklə orta məktəb həcmində təklif oluna bilən eksperimental məsələlər həll edilə bilər.

Ən zəruri avadanlıq və cihazlar.

1. Müxtəlif ölçüdə sınaq şüşələri (hər birindən 5–10 ədəd)
2. Uzun və qısa kranlı pipetlər (hər birindən 1–2 ədəd)
3. Dəmir ştativ (3–4 ədəd)
4. Ölçü silindrləri və menzurkalar (2–3 ədəd)
5. Müxtəlif ölçü və böyüklükdə rezin tıxac və mantar
6. Kimyəvi stəkanlar-100, 200, 500 ml–lik (hər birindən 2–3 ədəd)
7. Kiçik çini kasalar və ya iri saat şüşələri (4–5 ədəd)
8. Şüşə və rezin borular
9. Maddələri yandırmaq üçün banka və ya silindrlər (3–5 ədəd)
10. İri və xırda qıflar (3–4 ədəd)
11. Şüşə çubuqlar (2–3 ədəd)
12. Filtr kağızı
13. Tutacaqlar, dəmir və taxta maşalar (hərəsindən 2–3 ədəd)
14. Maddələri yandırmaq üçün dəmir qaşığı (2–3 ədəd)
15. Sınaq şüşələri üçün ştativ
16. Qızdırıcı cihaz: spirt və ya qaz lampası
17. Kibrit, ağac çöp

Ən zəruri reaktivlər

1. Qurğuşunun-karbonat, asetat duzları
2. Gümüşün-nitrat duzu
3. Qeyri–metallar: kükürd tozu, fosfor (qırmızı), yod (kristal), brom (suda məhlulu), xlorlu su, ağac kömürü, aktivləşdirilmiş kömür.
4. Turşular: Sulfat (1:4), xlorid (1:2), nitrat (1:2), asetat turşusunun məhlulları (ağzı şüşə tıxac ilə bağlı şüşələrdə)
5. Əsaslar: Barium-hidroksid, kalsium-hidroksid, kalium-hidroksid və natrium-hidroksidin qatı və duru (1:10) məhlulları.
6. İndikatorlar: lakmus və fenolftalein (kağızı və məhlulu), nişasta
7. Üzvi maddələr: anilin boyaı, benzol, qliserin, qlükoza, naftalin, şəkər, eti spirti, fenol, formaldehid, irimolekullu üzvi birləşmələrin nümunələri

Bu yuxarıda göstərilən avadanlıq və reaktivlər olduqda, demək olar ki, orta məktəb kursunda verilə bilən bütün eksperimental məsələləri həll etmək olar. Beləliklə, məsələlərin eksperimental üsul ilə həlli şagird biliyinin nə dərəcədə şüurlu, konkret və sistematik olduğunu təyin etmək üçün mühüm vasitədir

Təhsil ocaqlarımızda əyaniliyin yüksək səviyyədə təşkili fənn üzrə təlim nəticələrinin reallaşmasına, sonda isə şagirdin gələcək həyatında səmərəli fəaliyyət göstərməsinə imkan verən bilik, bacarıq, vərdişlərin formalaşmasına gətirib çıxaracaq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abbasov M.M., Əliyev A.H. Kimyanın tədrisində müasir təlim texnologiyaları. Bakı: Kimya məktəbdə, №1, 2009.
2. Əliyev R.Y. Kimya tədrisinin ümumi metodikası. Bakı: ADPU. 1991, 96 s.
3. Любимова Н.Б. Вопросы и задачи по общей и неорганической химии. Москва: Высшая школа 1990, 350 стр.
4. Чернобельская Г.М. Основы методики обучения химии. Москва: Просвещение, 1987, 255 стр.
5. Цитович И.К., Протасов П.Н. Методика решения расчетных задач по химии. М., 1983.

М.Г.Шахбазов, Н.Р.Бабалы

Экспериментальные задачи X класса по химии и методы их решения в курсе средней школы

РЕЗЮМЕ

В статье дана помощь студентам для экспериментирования с химическими знаниями, конкретизирования и преобразовывания этих знаний в сельскохозяйственной химии, и в то же время укрепление и продвижение их практических навыков и способностей. Статья предназначена для молодых специалистов.

M.H.Shahbazov, N.R.Babali

Experimental issues on the chemistry and methods of their solving in the course of high school in the X grade

SUMMARY

The goal of the article is to strengthen and enhance students' knowledge of chemistry from experimental issues, helping them to cope with the production and agriculture chemicals, and also to strengthen and develop their practical skills and abilities. The article is intended for young teachers.

Açar sözlər: eksperiment, eksperimental məsələ, kontrol iş, reaktiv, cihaz, avadanlıq.

Ключевые слова: эксперимент, экспериментальная проблема, контрольные работы, реактивный, устройство, оборудование.

Key words: experiment, experimental issue, control of work, reactive, device, equipment.